

Minya Károly

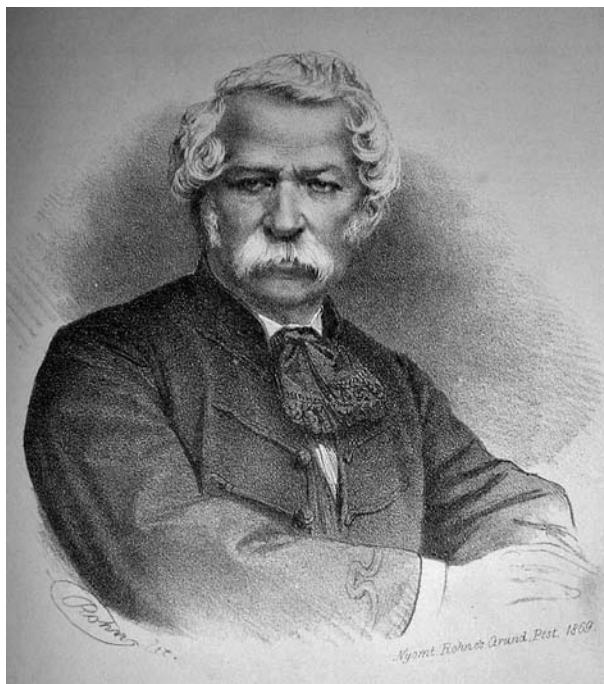
Orvos nyelvészek vagy nyelvész orvosok? Almási Balogh Pál vitája Bugát Pállal

A nyelvújítás korában a nyelvészek csak úgymond ellenjegyzői voltak a szakemberek által megalkotott új szavaknak. Ritka az a nagyszerű egybeesés, hogy valaki egyformán nyelvész és valamely szakma kiváló képviselője volt. Vajon mennyiben tekinthető orvosnak és nyelvésznek Almási Balogh Pál és Bugát Pál? E tanulmányban többek között erre a kérdésre kívánok válaszolni, miközben részletesen elemzem az Almási Balogh–Bugát-vitát úgy, hogy a nyelvtudományban kevésbé ismert Almási Balogh Pál munkásságára helyezem a hangsúlyt.

Almási Balogh Pál különös személyisége volt elsősorban az orvostudománynak, másodsorban pedig a nyelvtudománynak. Széchenyi István háziórvosa és egyben legnagyobb politikai ellenfelének, Kossuth Lajosnak is éveken át volt kezelőorvosa, valamint rabsága idején meghitt bizalmasa. Rendkívül sokoldalú, ritka műveltségű férfiú, a hasonszervi gyógy mód, a homeopátia hazai elterjesztője.

A gondolkodó, vitatkozó egyéniség ugyanabban az időben, amikor heves tollharcot folytatott a hasonszervi gyógy mód tudományos vitása ügyében, a nyelvészet terén is vitákba kezdett. Egymás után jelentek meg idevágó dolgozatai, és csakhamar központjává vált egy igen élénk tudományos eszmecsere. A nyelvészet tárgykörébe tartozó számos fejtegetése és dolgozata alapján választotta meg a Magyar Tudományos Akadémia 1830-ban levelező, majd öt évvel később rendes tagjává. Tehát abban az időben érte ez a kitüntetés, amikor az 1831-ben elhunyt Kazinczy Ferenc szellemének hatása alatt megújíhódott magyar nyelv még a nyelvújítási harcok korát élte, amikor tehát éppen a nyelvészeti munkák képezték a legszigorúbb kritika tárgyát. Nemzeti irodalmunkra nézve pótolhatatlan veszteség az, hogy Almási Balogh sem valamely külön tanulmányát (például a nyelvészetben írt számos jeles dolgozatát), sem pedig a hosszú évek tapasztalatai által szerzett természettudományi és orvosi ismereteit rendszeres, önálló nagyobb műben nem jelentette meg.

Az 1830-as években egyik főszereplője volt az orvosi műnyelv kialakítása körül kirobbant vitának. Ő a mérsékelt

Almási Balogh Pál, 1794. október 18., Nagybarca – 1867. szeptember 11., Pest

oldalán állt, a nyelvújítást csak korlátozott formában látta célravezetőnek, Bugát Pált nyelvrontással vádolta. Vitéz Fialovszky Béla, Almási Balogh Pál életrajzírója a következőképpen vélekedik: „Bugát, mint tudjuk, az orvosi műnyelv magyarosításában nagyon is erőszakosan járt el. Érthető, hogy ez sértette Balogh Pál kiváló nyelvérzékét. Tagadhatatlan, hogy Bugát Pálnak nagy érdemei vannak e téren, mert nemcsak nyelvünk, de a hazai tudományok fejlődése és terjesztése érdekében igen fontos volt, hogy az idegen – főleg latin és görög szavakat – anyanyelvünkön is ki tudjuk fejteni, de a vitában mégis Balogh Pálnak volt igaza, mert orvosi nyelvünkben ma is igen sok a rossz magyar szó, melyek nem éppen díszei szókincsünknek. Természetes tehát, hogy olyan nyelvzseni, amilyen Balogh Pál volt, aki anyanyelvén és a klasszikus nyelveken kívül még öt európai nyelven beszélt,

nemcsak szóban, hanem írásban is abszolút tökéletességgel bírta ezeket, saját anyanyelvének faji sajátosságait jobban ismerte és jobban fájt neki, tehát jogosan kelt ki ellene, ha az erőszakos szóképzés nyelvünk szépségének rovására történt” (Fialovszky 1933: 10).

Nézzük részletesen a vitát. Nagy Károly, Almási Balogh Pál életéről és munkásságáról szóló tanulmányában említi meg, hogy Balogh Pál sokoldalú tevékenységével elkerülhetetlené vált az összeütközése is bizonyos személyekkel. Az emberre jellemzőek nemcsak barátai, de ellenfelei is. Az akadémiai munkájában többek közt barátja volt Széchenyi István és Teleky József elnök, ellenfelei Toldy (Schedel) Ferenc, Bugát Pál és Bajza József (Nagy 1992: 110).

A nyelvi vita elindítója Almási Balogh Pálnak az agyvelőről írt egyoldalas cikke volt, amely a *Tudományok és Mesterségek Közönséges Tára* mutatványszámában jelent meg 1830-ban. Bugát Pál erre írta első kritikáját nem kevesebb mint négy oldalon a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évfolyam II. kötetében *Igazítás* címmel. Ebben tulajdonképpen négy szónak a használatát kifogásolja, főként azért, mert ezekre a fogalmakra ő már anatómiájában megállapította a helyes magyar kifejezéseket. Szerinte Almási Baloghnak az *agyvelő* helyett az *agy*, a *borék* helyett a *kér* vagy *kéreg*, a *taknyos hártya* helyett a *savós hártya* és a *féltő kincs* helyett a *féltett kincs* szavakat kellett volna használnia. Ekkor a vita még nem mérgesedett el annyira a későbbiekhez képest. Íme, bizonyosságul egy részlet:

„Úgy véljük, hogy ki valamely tudományos munkával lép föl a tudós világ eleibe, annak az abbéli előmunkákat ismernie kell; megengedvén és előrebozsátván, részünkről azt tartjuk, hogy főképp a tudományos dolgok előadásában a műszavakat fölcserélgetni, nem igen tanácsos, másképp sem földi, sem égi hatalom nem egyesítend bennünket, egymást jól soha meg nem fogjuk érteni, soha senkit tanítani ekként végre is magyar ízelíteni csak most kezdő olvasó bizonytal elidegenedik, és vagy megszűnik olvasni, vagy módját ejtvén, más nyelvbéli olvasásra fanyarodik, kezét kell tehát fognunk és egy célra törekednünk, mert csak emigy vihatjuk ki magas célunkat, csak ekként tehetjük nyelvünket kedvelté, főképp ha a nyelv világosságára, szépségére, a preciziójára és rövidségére is figyelve egyszeremind magunk és a külvilág is munkáinkban az emberi ismereteknek féltő kincsét lelendi...” (Bugát 1830a: 130).

Ebben tehát azt kifogásolja Bugát, hogy az előmunkákat, azaz az ő szavait nem ismerte Almási Balogh, és így az újak fölcserélésével értelmezési zavart okozhat, különösen a kezdő olvasónak (szakembernek), aki netán a magyar nyelvtől eltántorodik, más nyelven, (nyilván) latinul fogja olvasni a szakíráásokat. Bugát a kritikáját ekképp fejezte be:

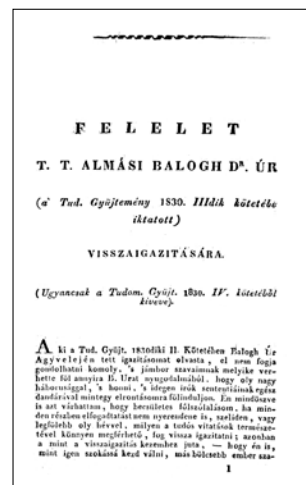
„Ezen Balogh úrnak hihetőleg hamarkodásbeli hibája alkalmat nyújt arra, hogy nekie és a munka Redactiojának taná-

csoljuk, sőt kérjük őket, a munkába talán némely hibákba surranásnak meggátolására, mielőtt kidolgozott értekezéseiket saját alá bocsátánák, azok más értelmes barátaikkal közölni ne terheltessenek, nem bízzuk el magunkat, ezen tekintetből bizalmatlanok legyünk önnön magunkban, hiszen több szem csak többet lát, az e féle hibákon soha senki meg ne botránkozzék, soha senki el ne piruljon, mert ki nem tudja a természetbeli ismereteknek végtelen kvantumát, ki nem ismeri el gyarló és többé-kevésbé korlátolt elméleti tehetségeit! az e félehibák csak olyan »hodie mihi cras tibi« (ma nekem, holnap neked) fajta dolgok; azért is e féle csekélyégeket engedjük meg egymásnak, iparkodjunk azokon javítani, kérjük ki egymásnak tanácsát, fogjunk kez, ha valami jót fedezett föl közülünk valamelyik, fogadjuk háládatossággal, pártfogoljuk, terjesszük azt, mert csak ekként várhatjuk diszlesét nyelvünknek és literaturánknak...” (Bugát i. m. 131).

A baráti jobb nyújtása és a közös munkára való felhívás, az együttes szóalkotás hangsúlyozása aligha jelezte előre, hogy mekkora vita várható. Erre a kritikára jelent meg válaszként Balogh Pál írása a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évi III. kötetében 12 oldal terjedelemben *Vissza Igazítás* címen. Ezzel most részletesen nem foglalkozom, hanem az eszmecsere utolsó két darabjával.

A *Vissza Igazításra* válaszolt Bugát Pál a következő címmel: *Felelet T. T. Almási Balogh Dr. úr (a' Tud. Gyűjtemény 1830. III. kötetébe iktatott) Visszaigazítására*. Ez ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg, az 1830. évi IV. kötetében, és terjedelme meghaladta a korábbiakét: 16 oldalon taglalta állásfoglalását. Ebben már nincs baráti jobb vagy kiegyező szándék, Bugát igen gúnyosan és leckéztető hangon arra törekszik, hogy nevetségessé tegye Balogh replikáját, béka-egér harcnak minősíti a vitát, majd ebben a válaszban használja némely éretlen írókra vonatkoztatva a kissé alpári és nem egészen parlamentáris „tökfejű” kifejezést, sőt azt is mondja, hogy „jó alkalom volna a nevetésre ha azt mondanánk, hogy a tökfef, tökzacskós fejet jelent?...” (Bugát 1830b: 4). Ezután védelmezni próbálja a Balogh által újabban kifogásolt szavakat, amelyek pedig többségükben tényleg rossz szavak voltak, és nem is honosodtak meg (Nagy 1992: 112).

Nézzük részletesebben is e tanulmányát Bugátnak. Természetesen, ahogy Nagy is minősíti az írás hangvételét, már a felütés is ironikus-gúnyos: „A ki a Tud. Gyűjt. 1830. évi II. Kötetében

A Tóllas Tibor-emlékház Nagybarcán, itt található Almási Balogh Pál egy állandó tablókiallítása

Balogh Úr Agyvelején tett igazításomat olvasta, el nem fogja gondolhatni komoly, 's jámbor szavaimnak melyike verhetette föl annyira B. Urat nyugodalmából, hogy oly nagy háborúsággal, 's honni, 's idegen írók sententiáinak egész dandarával mintegy elrontásomra fölinduljon" (Bugát i. m. 1).

Ez az érzelmetlen megfogalmazás végigkíséri az írást, így még egyet idézek ezek közül, a későbbiekben pedig kizárólag a nyelvészeti megjegyzésekre öszpontosítok, azokat emelem ki.

„Nem hasonló e Balogh Úr ugyan ezen barátságatlan hóshöz, ki a néző világ nem kis mulatságára oly fonákul fegyverkezeten is később megindulni, hogysen jó szándékú bajtársától utasítást fogadna el" (Bugát i. m. 2).

„Némely csudálatos Urak még most is ott gondolják lenni a nyelv dolgát, hol 20. 30. év előtt volt, ezek még mindég szeretnék az új neműj szavak iránt béka-egérharcaikat megújítani, szeretnék az azon egyedül érthető tős magyarok lenni, kiknek a maradék az úgy nevezett tiszta magyarságot köszönhetné. De tudtokra legyen ezen Uraknak, nem az már a kérdés: kell e új szó vagy nem? mert bizonyosan kell; hanem mind össze is csak azt lehet okosan kérdeni, ez vagy amaz új szó elfogadható e vagy nem?" (Bugát i. m. 3).

Nos, a nyelvújítás korában a neológus-ortológus vita idővel jutott oda, hogy nem az volt a kérdés, hogy kell-e új szó, avagy sem. Igenis kell! Ám hogy elfogadható-e, avagy sem, ez már nehezebben megválaszolható kérdés. Bugát szerint a szokás önkényétől függ. Azt fájjalja (mint főntebb említettem), hogy az ő szavait nem vette figyelembe Balogh, hanem teljesen újakat alkotott: „...hová viszen e különködés utóbb?" (Bugát i. m. 3). Ha minden utánuk jövő, akár a századik egyén új szavakkal rukkol elő, az bizony nem az egységességét szolgálja: „Füstbe mennek egymást nem gyámolító, egymásra nem ügyelő fáradozásaink" (Bugát i. m. 3). Bugát nem azért vitatja Balogh megoldását, mert az ő (Bugát) szavait nem alkalmazta, hanem azért, mert azok előbb születtek: „... ki valamely tudományban egy félig mívelt nyelven dolgozik, annak az előtte dolgozónak munkáját okosan elmellőzni nem szabad" (Bugát i. m. 3). Ugyanakkor nem érti Bugát, hogy miért haragszik annyira Balogh. Például az *agy* szó (cerebrum) Bugát szerint jó, és nincs szükség a Balogh-féle

kiigazításra, az *agyvelő*re. E kapcsán az *agy* szó védelmezése során ismerhetjük meg Bugát szóalkotó elveit, „iránytűjét”: a műszavak legyenek határozottak, minden dolognak mintegy saját (tulajdon) neve legyen, amit más dolog elnevezésére nem szabad használni. Az *agyvelő* kifejezést Bugát (mai megítéléssel) tautologikusnak tekinti. Ugyanakkor más szempontból, a szóalkotási mód tekintetében olyan, mint a mellérendelő összetett szó, amelynek az alkotó tagjai rokon értelműek, illetve hasonló jelentésűek, mint például a *bűbáj*, *bűbánat*. Bugát szerint a tudományos előadás pontosságát, így az *agy* csak a cerebrumot jelentse, a *velő* pedig a medullát: „Balogh Úr szerint t. i. az agy majd a kaponyát, s az abban lévő velőt, majd ismét az egész fejet jelenti, s neki az agy az agyvelőben, és agykoponyában csak megkülönböztetésre szolgáló szó" (Bugát i. m. 4). Ilyen „heverő" szót Bugát szerint önállóan kell kihasználni, és nem „valamely szolga különböztető szócskára alacsonyítanunk..." (Bugát i. m. 5). Bugátnak még egy érve van az *agy* szó mellett: szerinte az „*agyon ütni*" azért jelent halált, „mert az agy cerebrum-nak gondoltatik e mondásban, s a cerebrum sértése okvetetlen halált von maga után, a kaponya sértése után pedig magában, erőszak által, közvetlen soha nem történik halál" (Bugát i. m. 5). Még egy érdekes és már annál inkább vitatható, a gyökelmélethez kapcsolódó érvet is felhoz Bugát az *agy* mellett: az emberi test részei többnyire egytagú szavak, így az *agy* is eredetileg jobb az *agyvelő*nél.

A következő nyelvi, elvi vita, hogy kell-e rövidíteni: *agyvelőgyulladás* vagy *agylob*? Idézem: „Itt egyszersmind az *agylob* ellen is kikel B. Úr, s igen bölcsen azt állítja, nem abban áll a nyelv tökéletesítése, hogy a szavakat minden ok nélkül, s szabad kényünk szerint megkurtítsuk, hanem abban, hogy avval gondolatunkat, 's érzéseinket kimerítőleg csinosan, a menynyire lehet, praecise kitehessük. [...] Mi lesz a világból ha így okoskodunk!" (Bugát i. m. 5). Hogy ne kurtítsunk, azaz rövidítsünk, netán elvonjunk, az lehetetlen. Bugát szerint a *lob* és a *lobbanás* jelentése nem egyezik meg, mint ahogy Balogh állítja. A *lobbanás* ugyanis csak egy pillanatig tartó föllángolás, „s ez a lobbanás egy e a lobogással és lobbal? egy e a csepp a csepegéssel, és a cseppenéssel? ója magát Balogh Úr az ily tévelygő beszédektől". „...nem fogja bebizonyítani [Balogh Úr], hogy az *agylob* csupán azért, mert oly gömbölyű rövid szavacska, nem alkalmasabb az *agyvelőgyulladás*nál..."

Majd: „s éppen úgy van szüksége a szokás sanctio-jára, mint az ostor hosszúságú agyvelőgyulladásnak” (Bugát i. m. 6).

Borék (Bugát) vagy *tökzacsó* (Balogh)? Balogh a cerebrum hártáját nevezi *boréknak*, miután már Bugát a *tökzacsónak* „adta” ezt a szót. Bugát első elfoglalónak nevezi magát. Ez szerinte rövidebb és „alkalmasabb”.

Míg Balogh védelmébe veszi az idegen szavakat, addig Bugát azon a véleményen van, hogy igen sokat kell merni és próbálni ahhoz, hogy megtaláljuk a magyar megfelelőt, mert önként nem fognak megmagyarosodni. Ugyanakkor Bugát szerint olyan magyarázásokat is kritizál Balogh, amelyek „közönséges divatúak” és nem újak, például: *diszleni*, *bitorló*, *görvély*, *széküresedés*, *álombolygás*. Balogh sem nem indokolja, hogy miért tökéletlenek e szavak, sem újat nem ajánl helyette. Arról nem is beszélve, hogy tudós gyülekezet alkotta ezeket a kifejezéseket.

Az *agykér* Bugát szerint (amelyet ő alkotott) ugyanolyan szokatlan mint a *borék*. Bugát szerint Balogh akkor is téved, amikor neki tulajdonít mások által alkotott szavakat, és azokat bírálja, például: *néember* (Révai), *étvágy* (Fáy András).

Balogh szerint Bugát Pál Hempeltől fordított bonctudománya az anatómia tanulását elnehezítette hazánkban, és azt németül könnyebb lenne megtanulni. Vajon a deák és a görög nyelven könnyebb volna a *Musculus Sternocleidomastoideus* szót elsajátítani a *mell-kulcs-csecs-izom* helyett? A magyar fordítással a szó eredetére, illetve értelmezhetőségére hívja fel a figyelmet Bugát: „a mell-kulcs-csecs-izmot p. o. hamarabb is megtanulja, és Tanítója figyelmessé tévén a név értelmére ötet, annak hallására jövődöben is rá fog emlékezni, hogy ezen izom egy részül a mell és kulcscsonthoz más részről a csecsnyujtványhoz ragad, mely részeket ő már a csonttanítványbul ösmervén, egyik izmot a másikkal nem fogja kicserélni” (Bugát i. m. 11). A szó magyarázásával a hazafiságra is utal Bugát. A végső következtetést e kapcsán a következőképpen vonja le: „tanítványaink, és a hozzájuk hasonló tanulatlanok könnyebben megtanulják az Anatómiát anyai nyelvükön magyarul, mint a *culinaris deák-görög*-latánul, vagy az ezekkel fertzett németbül” (Bugát i. m. 9).

S végezetül néhány általános, záró gondolat: „nekünk mind addig meg kell maradnunk akár jó, akár rossz műszavaink mellett, míg jobbak nem találtnak” (Bugát i. m. 16); „mi egy szántatlan míveletlen földet akarnánk bevetni a tudományok magvaival, hogy azokat az ég madarai onnan föl egyék”(i. h.); „Mi elégedjünk meg ha a mások által már eléggé kimivelt tudományoknak elfogadására nyelvünket alkalmassá tehetjük...” (i. h.).

Kitérőként megemlíthetjük, hogy Vörösmarty Mihály barátja volt Bugát Pálnak, azért segítette a Balogh Pál elleni nézeteltérésében, mégpedig úgy, hogy írt egy gúnyverset B... Pálnak címmel. Íme:

B... Pálnak

I.

A balkéz embert szokták volt híni balognak
Névre s egész embersúlynyira vagy te balog

II.

Felfuttad magadat s duda szóval járod az utcát
Jaj ha kezembe kerülsz, gözduda, jaj teneked.
Addig nyeggetlek, tudom azt, hogy a krimi tatár is
Szánni fog ordítót, vagy kacagásra fakad.
Végre lohadtan fogsz, mint hitvány bőrke heverni
S hátlapodat Berei szántja be verseivel.

III.

Nem keserű galacspot, perló tejcukrot ajánlok,
S benne kicsiny gyógyszer, a beteg észre hatót.
Nyeld be s ha gögödből harmacdad napra kigyógyulsz,
Mondd el apádnak, hogy díszlik az új tudomány.

(Vörösmarty Mihály összes költeményei
I. kötet. Budapest, 1959, 290–291)

Visszatérve a vitára Bugát Pálnak a kritikájára (tehát immár a másodikra) válaszolt újfent Balogh Pál egy 50 oldalas külön röpiratban a következő címmel: *A Visszaigazításra való Feleletnek visszaigazítása. Feleletül, T. T. Professzor Bugát Pál úrnak a magyar nyelv ügyében* (Pesten, Wigand Ottónál, 1831).

Ebben a röpiratban már részletesen elemzi Bugát nyelvújító tevékenységét, és nem kevesebb, mint 80 idézett szóról állítja Almási Balogh Pál, hogy hibás alkotásúak, életképtelenek, és egyenesen a magyar nyelv tisztaságát veszélyeztetik. Már a röpirat első gondolata is éles hangú:

„Goethe azt írta egykor Wernernek, hogy hanemha azzal vádolják az embert, hogy egy ezüst kanalat dugott a zsebébe, soha se feleljen a Recensiókra, s ez bölcs tanács, de kivételt szenved akkor, midőn a tárgy köz érdekesséjü s a halgatás a jó ügynek ártana; noha mind e mellett sem méltók azok a feleletre, ha a Rec. nem a józan kritika szellemétől vezéreltetik, s az illendőség korlátjain túl csapong. Imé, ez volt az oka, hogy én Bugát úr igazítását hallgatással kívánám elmélni, mivel abból nem a haladás szeretete, s óhajta, hanem illetlen megtámadás, és dictátorkodás teszik ki. Az ellenrész örvendezni kezdett, s mint nálunk szokás a pártoskodásoknál, többen gúnyos kifejezésekkel is éltek. Midőn és ily helyzetben, a mások nógatásának engedtem, vajon mozdonynak engedem-é magam akkor tétetni? Hát, mint mozdony az, kit mások valamire reá vesznek? Elmeri mondani Bugát úr, hogy soha nem volt ezen tekintetben mozdony? Nehezen gondolom, hogy ebbeli hajthatatlan vitézségével dicsekedhetne Bugát úr” (Balogh 1831: 3).

Majd Balogh Pál vitatja, hogy Bugát felelete szerény és kímélő lett volna. Azt írja: „magatartásom és életregulám eddig az volt, hogy míg nem bántanak, addig senkit se bántsak. Az igazságot két vitatkozó fél között egy harmadik személynek kell kimondani” (Balogh i. m. 5). Ezután

Nagybarca régi Árpád-kori templomának falán emléktábla látható Almasi Balogh Pál emlékére és tiszteletére

részletezi az említett 80 szónak a hibáit, és magyarázatát sok latin–görög idézzel illusztrálja. Következtetésként megállapítja: „láthatni már ezekből is, hogy Bugát úr a rossz szavak gyártásában Barczafalvit is meghaladta” (Balogh i. m. 28); „Többször kibicsaklik az ember nyelve az ő műszavai nagy részében, mert oly szavakat szerencsés alkotni Bugát úr, melyekben még a magyar hangzatot is alig lehet feltalálni.” (Balogh i. m. 28).

Íme, csupán a *h* betűs szavak sora: *hallcsontocskok, hármiker-ideg, hasnyálmirigynyom fonat, hátfélorjasizom, hegedékenny nyirk, hererázó, hollorrkarizom, hónalyür, hortyok, hudinda, hudvezéd, húsmind, húsmindnyomütér, hússzelemenek, húzódékonyság*. Ezek mind a sikerületlen nyelvújítási szavak közé tartoznak, és ezekben az esetekben jogos volt Almasi Balogh kifogása. Íme, egy szócikk, amely tartalmazza az ellenvéleményt:

„Gögfedű (Epiglottis). Gög nálunk kevélységet, ’s fennlátást jelent, de nem a larynxot. Azonban azt mondja B. Úr hogy a’ kényes embereknél, az ádám almáj, vagy is a’ Larynx igen kidülled, ’s innen nevezte ezt gögnek. Én bizonyossá teszem B. Urat, hogy nekem sok sima nyaku gögös embereket, valamint ellenben sok düledt ádám almájú, éppen nem gögös, nyájas és szelid embereket van szerencsém esmérni. A’ gög ülőhelye, egészen máshutt van, mint Gall megmutatta” (Balogh i. m. 20).

Almasi Balogh Pál szerint egy új szó elfogadhatósági kritériuma az észok és a jelentés átláthatósága: „A jó új szókat, melyeknek az észokát ’s jelentését minden erőlködés nélkül

átlátja, melyek senki fülét nem sértik, minden gondolkozni szerető ’s világos elméjű ember elfogadja. Az illy szók izom (Muskel), korhany (humus), sejtszövet (Zellstoff), vértelj (plethora), kéztő (carpus), iznedv (synovia) ’s több mások, mindentől örömmel fogadtatnak, ’s nincs szükség reá, hogy megöszüljenek, mint Bugát Úr gúnyolva mondja” (Balogh i. m. 5). Tegyük hozzá rögvést, ezek közül sem maradt fenn mindegyik szó.

„A’ velő nekem közönséges nemi szó, melly lehet in specie agyvelő, hátgerinczvelő, csontvelő, idegvelő; a’ tehát ismét új vád, hogy nekem az agy csak megkülönböztető szó. Én azt mondtam, hogy ezen szóban agyvelő, az agy szó azt mutatja, hogy sem nem a’ hátgerincz-csatornában, sem nem a’ csontokban, hanem az agykaponyában lévő velőről van szó. Miért hát mindenütt elcsavarni az ember szavait?” (Balogh i. m. 10).

„Mi lesz belőle ha a már eddig szokás által megerősített ’s magokban nem rossz szavak helyett is, más szokatlan, vagy új szavakat veszünk fel, p. o. agyvelő helyett agy, havitisztulás helyett hódcsúr (!!), lábikra helyett gáz, húgy helyett pös vagy hud, máj helyett joh, csípő helyett csíp, előbőr helyett maktyú, markolat helyett fogontyú vagy bóda, gömbölyded helyett görgeteg, tojás helyébe pete, genyetség helyett geny, gége helyett gég, friss helyébe heveny, szoros helyébe szor, ’s a’ t.; mint Bugát Úr azt elkezdette” (Balogh i. m. 11).

Balogh szerint az *agyvelő* és a *tökgolyó* nem rokon jelentésű szavakból állnak, és ezt bizonyítja a latin megfelelőekkel Pápai Páriz fordításában.

A kifejezés megmaradásáról Balogh szerint az idő dönt: „Az idő megmutatá, mellyek voltak érdemesek a fennmaradásra, s megfogja mutatni a Bugát Úrei felől is, mit ő nehezen s nyughatatlanul láttatik várni” (Balogh i. m. 4). Emlékezhünk, Bugát a *szokás sanctióját* tartja ez ügyben perdöntőnek. Bár azt is hozzáteszi Balogh, hogy „Az idő jóvá soha nem szenteli a rosszat, s az új mindjárt jó, mihelyt a jóság bélyegével bír” (Balogh i. m. 4).

Konkrét szóbírálat még többek között a következő: „Miként hiheti azt, p. o. (Bugát) hogy ezen szó Éptan, – mellyel egy új munkáját címmezte, – valaha lábra fog kapni, mellynek már hangzása sem magyar, hanem inkább görög, s mellyből soha nem találná ki senki, hogy az épség tanulmányát jelenti” (Balogh i. m. 5); „B. Úr Éptanját és Kórtanját senki sem tudja mi” (i. h.). Bár kétségtelen, hogy az *éptan* és *kórtan* kifejezés nem maradt fenn a magyar nyelvben (bár megértjük), ám nem a Balogh által említett okok miatt, hiszen hangzásában bármely szavunk hasonlíthat bármely nyelv kifejezésére a hangalak és jelentés szokványos viszonya okán.

Természetesen válaszol az *agy-agyvelő* szóvitára is: „az agy szó mellett is megátalkodva harcol Bugát Úr, mert noha az igazításban adott okok hitványsága meg volt mutatva, még is azon okokra utal, mint még most is állókra, s miket még feleletében azokhoz ad csak üres beszédek, mellyeket a Görögök szóhasmenésnek neveznek; a pedig helytelen vád, hogy nekem az agy majd kaponyát, majd az abban lévő velőt jelenti. Én az agyon az egész főt értem minden bennéjével, melly alatt azonban a költő értheti az agyvelőt is. [...] Egyébiránt hogy az agy szó alatt in genere az egész fő értetődik, bizonyítja az agyonütni kitétel is, melly annyit tesz mint főbeütéssel ölni meg; vagy meg lehet az agyvelőt sérteni, a nélkül, hogy a kaponya is meg ne sérüljön?” (Balogh i. m. 10).

A védekezésből és a korábbiakból is kitetszik, hogy némi képpen az ortológusok képviselője Almási Balogh: „Mi nem vagyunk ellenségei a nyelvben sem az újnak, [...] mint azt Bugát és Bajza Urak hirdetik, a vizes és ízetlen Gotsched bűnével vádolván bennünket, szeretjük a csinos és művelt írásmódot, de nem engedjük magunkat minden újnak ingere által elragadtatni, nem vagyunk baráti a szükség nélkül változtatott, kurtított, mértékfelett keresett, csupa viszketegségből koholt, vagy a jelentett dolognak meg nem felelő új szónak, a feszes és szokatlan szószerkezetéseknek, idegen nyelvfordulatok szüntelenvaló mímelésének, mellyek a stylust homállal borítják el, s érthetetlené teszik; s a nyelv tökéletesítését, a nem csopa gyökkergetésekben tartjuk” (Balogh i. m. 44).

Nagy Károly helytörténész ekképp értékeli a vitát: „A nyelvvitával kapcsolatban egyes történészek úgy állították be a két szereplő személyiséget, mintha Bugát – akiről közismert volt, hogy szókimondó, indulatos és nemegyszer konok és meggondolatlan természetű volt – gorombaságával valóssággal lehengerelte volna a külföldi iskolákon pallérozott és

számos külföldi nyelven beszélő papfiút. A dolog nem ilyen egyszerű. A történettudomány a történeti személyeket a maguk bonyolultságában, ellentmondásosságában igyekszik vizsgálni, értéküket ahhoz méri, hogy tevékenységükkel a maguk idejében mennyire szolgálták az egyetemes emberi haladás ügyét. Balogh is és Bugát is azok közé a reformkorbeli közéleti személyiségek közé tartozott, akik feltétlenül a haladás, a humanizmus és az önzetlen hazaszeretet emberei voltak. A vitában egyformán erélyesen védték álláspontjukat. „Kétségtelen, hogy Bugát, amikor 1843-ban megjelentette a Természettudományi Szóhalmaz című szótárát, ebben a művében 44 000 magyar kifejezést, természettudományi szót mutatott be, köztük 810 saját alkotása, melyekből legalább 700 jó szó, mint pl. adoma, derű, gyógyszerár, zene, zsong stb., viszont az is igaz, hogy Bugát elsősorban ösztönös nyelvújító volt, és több száz helyes és megmaradt alkotása mellett akadtak hibás magyarításai is. Ezekért a hibáiért egész életén át sok támadásban részesült, és ezeknek a támadásoknak a kezdetét jelentette ez a nyelvi vita” (Nagy 1992: 113).

Később a szabadságharc összeomlása után Bugát is és Balogh is elsősorban a természettudományi műveltség terjesztését tekintette életük főbb céljának, a két tudós egymásra talált, és együtt vettek részt az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésein. Az üldöztetés és megtöretés éveiben már nem ellenfelek, hanem bajtársak voltak (Ferencz é. n. 55–58).

Mind Nagy, mind Fialovszky a vitában Almási Balogh Pál igazságáról van meggyőződve. Természetesen nem kívánok döntőbíró lenni, hanem csupán hangsúlyozni, hogy Bugát igaz neológusként nagyon sok új szót alkotott, amelyek közül sok nem maradt fenn az idő rostáján. Almási Balogh Pál, főként a 80 szóbírálattal, inkább ortológusnak tekinthető. Ez azonban nem minősítés. Szükség volt a nyelvújítókra és a nyelvőrzőkre is a XIX. században. A téma kutatása folytatást érdemel mind a már említett 80 szó, illetve szóbírálat elemzésével, mind a két tudós munkásságának afféle bemutatásával, hogy miképpen járultak hozzá a nyelvújításkori szakszókincs bővítéséhez. Mindketten elsősorban orvosok voltak, másodsorban nyelvészek. A nyelvvel való foglalatosságuk hazafias tetteknek is tekinthető.

IRODALOM

Dr. Ferencz Gábor é. n. *Almási Balogh Pál Széchenyi István és Kossuth Lajos orvosa*. Kézirat. 55–58.

Nagy Károly 1932. Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867. Nagybarca–Özd.

Vitéz Fialovszky Béla dr. 1933. *Almási Balogh Pál Dr. élet- és jellemrajza*. A Hangya-újság kiadása. Budapest.

FORRÁSOK

Bugát Pál: Felelet T. T. Almási Balogh Dr. úr (a Tud. Gyűjtemény 1830. III. kötetébe iktatott) Visszaigazítására. Tudományos Gyűjtemény. 1830. IV. kötet.

Almási Balogh Pál 1831: Feleletül T.T. professor Bugát Pál urnak, a magyar nyelv ügyében. Pesten, Wigand Ottónál, 1831.